

Марија Вучковић*Институт за српски језик САНУ
marivu74@yahoo.com***Концепт 'лоше смрти'***

Апстракт: Настављајући раније истраживање језичког концепта 'лоше смрти' чији је лексички израз породица глагола *гинути*, у овом раду ћу се усредсредити на однос између језичке концептуализације 'лоше смрти' и представе о 'лошој смрти' у традиционалној и савременој култури. Дијахронијски конципиран језички корпус омогућава да се прате промене референтног оквира и узуса употребе лексеме *гинути* и њених деривата. У традиционалној култури 'лоша смрт' је маркирана у акционом коду начином сахране који одступа од уобичајеног и веровањима у демонска бића потекла од 'нечистих покојника', а у раду ће се испитивати степен синонимије симбола сва три кода: вербалног, акционог и кода веровања. У савременој култури се пре свега недостатак индивидуалне контроле и избора поима као кључни елеменат концепта 'лоше смрти', а ово преструктурирање концептуалног садржаја одражава се и у семантичком садржају његових лексичких експонената.

Кључне речи: концепт 'лоше смрти', глагол *гинути*, нерегуларан начин сахране, демонска бића потекла од 'нечистих покојника', традиционална култура, савремена култура

Овај рад проистекао је из истраживања семантике лексичке породице српско-хрватског глагола *гинути* коме сам приступила са дијахронијског становишта. Као почетна тачка у истраживању узета је прасловенска епоха с обзиром на то да је реконструисан прасловенски глагол **gybnuti* од кога потиче *гинути*. У обзир су, такође, узете и балтско-словенске лексичке и културне везе као и дубље праиндоевропско порекло етимолошког гнезда организованог око корена **gъb-* коме овај глагол и његове изведенице припадају. Онолико колико то наши историјски речници, *Рјечник из књижевних старина српских* (Даничић 1863-1864) и *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (RJA 1880-1976), омогућавају, праћена је семантичка историја глагола *гинути* до савремене језичке равни која се

* Рад је настао у оквиру пројекта *Етимолошка истраживања српског језика и израда Етимолошког речника српског језика* (№ 178007), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

анализира на основу корпуса насталог ексцерпцијом Академијиног *Речника српскохрватског књижевног и народног језика* (РСА 1959-), Матичиног *Речника српскохрватског књижевног језика* (РМС 1967-1976) и дијалекатских речника и збирки речи који улазе у изворе грађе *Етимолошког речника српског језика*.

У једном од претходних радова (Вучковић 2013а) испитивала сам помоћу когнитивнолингвистичке теорије сликовних шема прототипично значење прасловенског гнезда **gъb-* — 'савијати (се)' — и секундарно значење 'гинути, пропадати, нестајати'. Прасловенски корен **gъb-* је присутан у српско-хрватским глаголима *нагнути*, *сагнути* и сл. У основи примарног значења 'савијати (се)' налазе се сликовна шема прав и сликовна шема присиле зато што је савијање одступање од правог или исправног (тј. уобичајеног) облика или положаја и што до такве промене на коју указује дато значење долази услед дејства неке силе. Изнета је претпоставка да је настанак секундарног значења 'гинути, пропадати, нестајати', чији је лексички експонент глагол *гинути*, био мотивисан ситуацијама у којима је деловање сила изазивало деструктивне промене ентитета који им је био изложен. За тумачење овог значења биле су значајне сликовне шеме прав и горе — доле и њихове аксиолошке карактеристике. Док се за оно што је право или што се налази горе најчешће везују позитивне асоцијације, дотле се различити отклони од правог или оно што је позиционирано доле, по правилу, негативно вреднују (Krzeszowski 1993, 321-322; Cienki 1998a, 1998b; Грковић 2007, 347-363). Аксиолошка димензија сликовних шема активан је чинилац у процесима структурисања и развоја језичког значења (Krzeszowski 1993; Cienki 1998a, 1998b). Отуда је негативан вредносни потенцијал који савијање има као одступање од неког оптималног, исправног положаја и као вертикална оријентација према доле свакако одиграо важну улогу у генези значења 'гинути, пропадати'. Штавише, такво изразито евалуативно маркирање је омогућило да прасловенски глагол **gybnqti* постане ознака концепта 'лоше смрти' у словенској култури.

С обзиром на то да се глагол *гинути* са својим изведеницама убраја у круг основних културних термина, тема другог рада (Вучковић 2013б) била је концептуализација смрти као 'добре' или 'лоше' у словенској култури онако како се она одражава у словенским језицима. Испитиван је специфичан културно-историјски контекст у коме су се уобличавали изворни семантички садржаји прасловенске лексеме **sъmьrtъ* (од које потиче с.-х. *смерт*) која се првобитно употребљавала као ознака 'добре' смрти¹ и прасловенског глагола **gybnqti* (> с.-х. *гинути*) којим се рефериса-

¹ Лексема **sъmьrtъ* је, структурно гледано, сложеница са изворним значењем саставних компонената 'добра смрт', а накнадно уопштавање њене семанти-

ло и данас реферише на 'лошу' смрт. Показало се да је концептуализација 'добре' и 'лоше' смрти код претхришћанских Словена вероватно била повезана с могућношћу оностране егзистенције и начином погребња — позитивно маркирана кремација омогућавала је уздизање душе на небо и достизање загробне више егзистенције, док је укуп, као остатак старије праксе спуштања мртвих у утробу земље, био негативно обележен, а покојници тако сахрањени сматрани су потенцијално опасним за заједницу. При томе је концепт 'лоше смрти', како га одражавају веровања и погребне праксе, био организован помоћу негативно вреднованих положаја различитих опозиција као што су 'доле = земља' (: 'горе = небо') и 'искривљен, савијен' (: 'прав'), који су релевантни и за семантику псл. глагола **gybn*□*ti*. Концепт савијања присутан је, на пример, у веровању Словенима блиских паганских Балта да је повијање дима приликом кремације лош знак за посмртну судбину душе, док је усправно кретање дима указивало на то да је душа спасена.

У овом раду настављам да пратим на пливим временским равнима однос између језичке концептуализације 'лоше смрти' и представе о 'лошој смрти' у традиционалној и савременој култури. Занимало ме је да ли су разне врсте смрти које су обележене као 'лоше' употребом глагола *гинути* и његових деривата на исти начин маркиране и другим типовима културних кодова, односно колики је њихов степен кореспонденције у овом погледу. Познато је, наиме, да је у традиционалној култури 'лоша смрт' маркирана начином сахране који одступа од уобичајеног и веровањима у демонска бића потекла од 'нечистих' покојника (уп. Bandić 1980, 133-135; Зечевић 1982, 18-19; Седакова 2004, 95-96).² Треба нагласити да и сам посмртни ритуал активно утиче на перцепцију неке смрти као 'добре' или као 'лоше' јер се веровало да душа покојника који није имао традицијом прописану церемонију испраћаја нема приступа на други свет (Зечевић 1982, 12). То би значило да и смрт која по осталим критеријумима није 'лоша' може то постати уколико посмртни ритуал није извршен у потпуности. Насупрот томе, узорна сахрана фигурира као важан елемент 'добре' смрти у нашој (Ђорђевић 1937, 92; Ђорђевић 1940, 70; Зечевић 1982, 91) и уопште словенској традиционалној култури (Виноградова 2008, 49), а такође и у Гани (Van der Geest 2004, 900, 903-904, 907), у старом Израелу (Spronk 2004, 990-993), код старих Грка (Зечевић 1982, 13; Van Hooff 2004, 977). Једна анкета спроведена међу Београђанима 80-

ке тумачи се као резултат еуфемизације (Лома 2004, 59). Наиме, овај термин почео се користити за смрт уопште са циљем да се она одобровољи, али је услед тога дошло до потирања, неутрализације првобитне позитивне конотације.

² О разликама у просторним и временским елементима обреда сахране 'чистих' и 'нечистих' покојника в. Седакова 2004, 75-76, 209.

их година прошлог века указује на то да то, у великој мери, важи и за савремену културу (Радонић 1985).

Узајамна искључивост појмова 'адекватне сахране' и 'лоше смрти' у словенској традиционалној култури (која је присутна и у другим временски и просторно врло удаљеним културама) огледа се и у супротстављености значења језичких експонената датих појмова у словенским језицима. У овом контексту су нарочито значајна два глагола са својим дериватима којима се у словенским језицима означава чин сахране. О њима је подробно писала Св. Толстој у раду посвећеном семантичкој реконструкцији словенске погребне лексике (Толстая 2009) и овде ће укратко бити изложени резултати тог истраживања који су релевантни за разматрану тему. Први је прасловенски глагол **xorniti*³, који је у том терминолошком значењу распрострањен у источнословенским и јужнословенским језицима, уп. нпр. српско-хрватски префиксални облик *сахранити* и руски *хоронитъ*. Други глагол **xovati*⁴ је у истом значењу карактеристичан за севернословенске језике, уп. нпр. украјински *ховати*, белорушки *хаваць*, пољски *chować*, чешки дијалекатски *chovat*. Оба глагола, поред поменуте семантичке реализације, имају читав низ других заједничких значења, а за ово излагање су важна следећа: 'крити', 'чувати', 'заштитивати'. Св. Толстој нуди два тумачења семантичког развоја који је ове глаголе укључио у терминологију погребног обреда. Најпре полази од значења 'крити, склањати', што одговара традиционалној представи о неопходности уклањања смрти (коју оличава покојник) из подручја живота, а затим допушта могућност да је дато терминолошко значење настало из поимања укопа као начина да се покојник сачува за разлику од обреда кремације, којим се тело умрлог уништавало ватром (Толстая 2009, 342-343, 347). Ова друга интерпретација смешта настанак значења из домена погребног обреда у период када је код Словена пракса укопа сменила старији обичај кремације. Треба узети у обзир и могућност да описана семантичка еволуција није била искључиво утемељена на конкретној представи о неуништавању тела умрлог, већ на општијем поимању да се одговарајућим обредом обезбеђује покојникова онострана егзистенција, а самим тим и заштита света живих.

Глагол **gybnqti* има пак опречну семантику јер, поред значења 'лоше смрти', реализује и значење 'пропадати, нестајати, губити се' (SP 8/2001, 333 s.v. *gybnqti*). У том смислу је значајно запажање да се семантизација украјинских именовања умрле некрштене деце, чија је смрт у многим

³ За инвентар словенских потврда, њихова значења и етимологију глагола в. детаљније ЭССЯ 8/1981, 78–79 s.v. **xorniti* (se).

⁴ За инвентар словенских потврда, њихова значења и етимологију глагола в. детаљније ЭССЯ 8/1981, 87 s.v. **xovati* (se).

културама обележена као 'лоша', заснива управо на мотиву 'губитка' (Седакова 2004, 133).

Дакле, семантичка анализа потврђује да су посмртни ритуали усмерени на то да обезбеде покојнику правилан прелаз из живота у посмртну егзистенцију, његову добробит на оном свету и, упоредо с тим, да заштите живе од света мртвих и могућег погубног деловања покојника (СД 4/2009, 84 s.v. *погребальный обряд*), а да појам 'лоше смрти', супротно томе, подразумева пропаст, нестајање у смислу лоше посмртне судбине душе, што за последицу има и дубоку угроженост света живих.

Премда ћу се усредсредити на концепт 'лоше смрти' у нашем језику и култури, имаћу најчешће у виду и ширу, пре свега, словенску перспективу, али ћу уз то упућивати и на радове из часописа *Social Science & Medicine*, број 58 за 2004. годину који је био посвећен теми 'добре' и 'лоше' смрти у различитим несловенским, просторно и временски удаљеним културама. Ове вансловенске паралеле наводићу само узгредно, без икаквих претензија на исцрпност и једино са циљем да укажем на чињеницу да су многи елементи поменутих концепата толико широко заступљени да имају готово универзалан карактер.

На крају уводног дела сумираћу полазну хипотезу истраживања чије резултате презентујем у овом раду и изложићу његову структуру. С обзиром на то да су, како је то Н. И. Толстој показао, различити семиотички системи традиционалне словенске културе у многим случајевима структурно изоморфни (Толстој 1995, 41-42), у овом раду полазим од хипотезе да постоји висок степен синонимије симбола сва три кода: вербалног (који се тиче употребе глагола *гинути*), акционог (који се односи на начин сахране) и кода веровања.

Резултати истраживања изложени су у раду на следећи начин: најпре се назначује узрок или околност која доводи до 'лоше смрти', затим се наводи избор из језичке грађе која показује да се дати начин смрти маркира лексемом из породице глагола *гинути* и на крају се нотира да ли долази до одступања од регуларног начина сахране и да ли постоје веровања о демонима повезаним са поменутих начином смрти. Језичка грађа из различитих временских равни и различитих извора, како оних који улазе у корпус књижевног (стандардног) језика тако и дијалекатских, омогућава да се осветле елементи концепта 'лоше смрти' у различитим културним матрицама које су се смењивале током времена или коегзистирале у неком периоду. Ипак, треба рећи да језичка грађа црпена из историјских, савремених и дијалекатских речника пружа више материјала о традиционалној него о савременој култури о којој релевантна сведочанства пружа актуелна језичка употреба која још увек није лексикографски обрађена. Отуда би за подробније испитивање савремених језичких манифестација појма 'лоше смрти' било потребно проширити корпус грађом која није

лексикографска. Овакве карактеристике корпуса утицале су на то да тежиште рада буде на традиционалној култури, с тим што ћу се у завршном делу осврнути и на то шта се о појму 'лоше смрти' у савременој култури може закључити на основу актуелне језичке употребе, ослањајући се у одређеној мери и на сопствено језичко осећање. Та запажања имају само прелиминарни карактер будући да нису довољно солидно методолошки заснована, а њихова даља разрада морала би поћи од грађе која представља репрезентативан пресек савремене језичке праксе.

► болести (особито заразне)

- *гинути* 'изумирати, губити се': На војску је љуту кугу посла, | те су од ње гинули народи (Његош 1/1983, 113)
- *гинем* 'губити живот, нестајати': И тде грдњ свет поче да гине... од болештине Призрен (Чемерикић)

У словенској традиционалној култури настанак болести се повезује са деловањем демона и људи злих очију или се тумачи као казна због кршења различитих забрана (СМ 2001, 44-45 s.v. *болест*).⁵ И у хришћанском културном моделу болест се поима као божја казна, уп.: Правда је Божја љутом кугом све на близу губила А. Канижлић (RJA s.v. *gubiti*). Т. Ђорђевић наводи податке из Србије, Босне и Македоније који указују на то да су раније људи који су страдали од опасних заразних болести као што је куга (у Васојевићима губа и сифилис) сахрањивани на посебним местима издвојено од заједничког гробља (Ђорђевић 1941, 151-153, 155).

И у многим другим културама, а овде наводим пример из Гане, смрт узрокована појединим болестима, нарочито заразним и онима које су праћене узнемирујућим симптомима (нпр. губа), такође се сматра 'лошом' и искључује уобичајени начин сахране (Van der Geest 2004, 904-907).

► утапање

- *изгинути* pf. 'пропасти (о већем броју појмова), страдати, бити уништен': Олуја велика настаде на мору... Господе! избави нас, изгибосмо Вуков превод Н. завета (РСА 7/1971, 386)
- *погинути* pf. 'умрети насилном смрти, заглавити': Твој вјереник погубо је [тј. утопио се у Сави] Џ. Палмотић, Да не би погинули од потопа Ј. Матовић (RJA X/1931, 381)

Према подацима Т. Ђорђевића, утопљеници су код Срба преко Саве и Дунава некада сахрањивани у пољу близу река, у Херцеговини такође крај

⁵ С тим у вези треба поменути да се свуда код Словена лака и безболна смрт сматрала доказом безгрешности покојника, док се за оне који су умирали тешко и у болу и мукама подозревало да су окорели грешници или врач и бајалице који своја знања и вештине нису успели никоме да пренесу (Виноградова 2008, 49).

обале, а дављенички гробови су обележавани каменим крстовима, у Горњој Буковици (Азбуковачки срез) исто нису сахрањивани на гробљу због веровања да град туче поље кроз које се утопљеник проноси, већ поред реке, тамо где су из ње извађени, при чему је гроб остајао без белега, али им је споменик подизан негде поред пута, уз то је у Србији постојао и обичај да се сахране поред пута (Ђорђевић 1941, 155). Догађало се такође да људи одгурну леш утопљеника од обале да отплива даље, како би од себе и своје околине отклонили опасност од атмосферске стихије (Зечевић 1982, 19).

Поред тога, на негативну маркираност смрти утапањем у традиционалној култури указују веровања о водењаку, митолошком бићу насталом од душе утопљеника, плода утопљене труднице и сл., при чему се само утапање тумачило као казна за нарушавање различитих забрана (СМ 2001, 92-93 s.v. *водењак*). С тим у вези треба поменути да су људи некада нерадо спасавали дављенике из страха да се не замере демону воде и тиме узрокују сопствено утапање (Зечевић 1982, 19). О демонској природи душа утопљеника сведочи још и то што се у западној Србији верује да од њих настају привиђења (Синани 2005, 315).

► смрзавање

- *угинути* рф. 'скапати, умрети': Из куће ми само дете остало... Заложите да га огрејем, угинуће ми Д. Ћосић (РМС 6/1976, 408)
- *погибалац* т. 'онај који је погинуо': Тако је село плаћало крвнину, ...кад човек... умре на путу од зиме. Такав се погибалац није смео закопати, докле не дођу Турци, да га чине ћеш М. Ђ. Милићевић (РЈА X/1931, 374)

Занимљиво је да се у последњем примеру користи неутрални глагол *умрети*. Међутим, да је посреди 'лоша смрт', говори не само именица изведена од глагола *погибалац* већ и податак да је сахрана особе пострадале на описани начин подлежала посебним правилима: веровало се да оне који се смрзну ваља сахранити онде где се нађу, а непоштовање тог правила, тј. њихово сахрањивање на гробљу, сматрало се, како показује један такав случај у селу Лелић у 19. в., може узроковати сушу (Ђорђевић 1941, 160-161).

► гром

- *погинути* рф. 'умрети насилном смрти, заглавити, бити убијен, усмрћен': Не утече ока за свједока, ни да каже, како погубише [тј. од грома] НП Вук (РЈА X/1931, 381)⁶

⁶ Уп. и следећи пример у вестима: "Žitište -- R. B. (25) poginuo je noćas od udara groma u Torku, u opštini Žitište, pecajući na jezeru, rekli su Tanjugu u mesnoj zajednici tog banatskog sela." (http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2013&mm=06&dd=23&nav_category=16&nav_id=725595).

Т. Ђорђевић је писао о томе да у Смедеревској Јасеници страдали од грома нису сахрањивани у гробљу, да су их у Васојевићима у старо доба покопавали на месту погибије и да је тако учињено 1925. год. и са неким човеком у Пожаревачком округу да би се обезбедило поље од непогода (Ђорђевић 1941, 160, 161).

У западној Србији се верује да привиђења постају и од душа особа страдалих од удара грома (Синани 2005, 315).

У словенској народној култури је иначе владао амбивалентан однос према смрти од грома, услед чега се човек умро таквом смрћу сматрао или праведником који је сахрањиван на гробљу или великим грешником, и у том случају је сахрањиван ван гробља и без опела (СД 1/1995, 559-560 s.v. *гром*; Виноградова 2008, 53). Такав двоструки однос темељи се на веровању да Бог или пророк Илија муњом гоне ђавола који се, кад је невреме, може сакрити у човеку. Уколико се држи да је човек добровољно ступио у везу с нечистом силом, онда се на њега гледа као на грешника и ђаволовог јатака, ако се, с друге стране, верује да је био запоседнут без своје воље, онда је он невина жртва која истог тренутка доспева у рај (СД l.c.; Виноградова l.c.).

► саобраћајна несрећа

○ *погинути* pf. 'умрети, страдати у саобраћајној несрећи': При паду авиона погинули су сви путници — У судару с аутобусом погинула су два путника (Ivić 2002, 136)

Треба рећи да прикупљена грађа није уопште репрезентативна у погледу фреквенције овог значења које се може сматрати једним од прототипичних у савременој употреби глагола *гинути* и његових деривата. На негативну маркираност ове врсте смрти указује веровање у западној Србији да привиђења могу бити душе жртава саобраћајних несрећа (Синани 2005, 315).

► смрт у туђини

○ *угинути* pf. 'погинути, изгинути': А Никшићани ће угинути у туђини М. Ђ. Милићевић (RJA XIX/1967, 294)

Савременим говорницима је необичан избор облика *угинути* у наведеном контексту, јер се данас формом са префиксом у- реферише искључиво на смрт животиња, те би њена употреба, када су људи у питању, била схваћена као изразито експресивна. Овај пример, који није усамљен (уп. RJA XIX/1967, 294 s.v. *uginuti*), указује на то да примена глагола *угинути* искључиво у вези са животињама представља семантичку специјализацију која је, у овако строгом виду, очито рецентна, а пример наведен као илустрација 'лоше смрти' изазване смрзавањем наводи на закључак да је уз то и ограничена на стандардни језик (уп. Ivić 2002, 137).

Наводимо шири контекст речничког примера како би се поузданије могло установити шта је мотивисало избор лексеме која упућује на 'лошу смрт':

"Ево је данас Никшић у српским рукама, па се, ето, никшићке аге селе некуд у бијели свијет. Никшић ће сада, као Требјеса некад, остати без народа, а Никшићани ће угинуту у туђини!" (Милићевић 1886, 106-107).

Генерално гледано, смрт у туђини је у различитим културама негативно маркирана зато што онемогућава или бар знатно отежава одржавање прописне сахране и уопште спровођење свих обичаја који прате умирање (уп. Van der Geest 2004, 909; Seale 2004, 969; Van Hooff 2004, 977; Spronk 2004, 991-992). То важи и за словенску традиционалну културу у чијој концептуализацији 'добре смрти' важну улогу имају управо следеће компоненте: умирање у свом дому у кругу својих ближњих и строго поштовање у датој заједници важећих обичаја и норматива који се тичу смрти (Виноградова 2008, 49). Инверзијом ових чинилаца добијамо елементе садржаја појма 'лоше смрти' (уп. Виноградова 2008, 52-53). Наиме, веровало се да душе оних које је смрт задесила ван свог места, за чији се гроб не зна или који нису сахрањени у складу са уобичајеним посмртним ритуалом немају приступа на други свет и да су нарочито опасне (Зечевић 1982, 12).

Т. Ђорђевић указује, полазећи од народних песама, предања забележених у Србији, Босни и Црној Гори и извештаја из 18. и 19. в., на то да су некада они који су умрли ван кућа неприродном смрћу (најчешће убијени) покопавани тамо где су страдали, са изузетком погинулих на бојном пољу (Ђорђевић 1941, 156-160). То, међутим, не значи да су посмртни обичаји потпуно изостајали. У случају смрти у туђини у појединим крајевима Србије, Црне Горе и Македоније погребни обреди вршили су се над покојниковом одећом, понекад и сликом, оружјем и другим личним предметима, а слична пракса је потврђена у Грчкој, Калабрији, Албанији и Трансилванији, као и у другим удаљенијим културама (Ђорђевић 1937, 92-94; Зечевић 1982, 58). У југозападним крајевима онима који су страдали далеко од кућа поред путева су подизани камени крстови са записима, негде су им пак споменици постављани на гробљу или код цркве, затим на њиховим имањима, или су им макар имена урезивана на крсту неког умрлог рођака сахрањеног на гробљу (Ђорђевић 1941, 171-173; Зечевић 1982, 58, 71).

Посматрано из перспективе средине у којој се затекну, странци се, због свог маргиналног статуса, у неким културама убрајају у 'нечисте покојнике' (Лома 2004, 28). Отуда је, према саопштењу Т. Ђорђевића, и у Србији постојао обичај да "туђин из света", ако умре, буде укопан поред пута (Ђорђевић 1941, 155).

Горенаведени пример указује на 'лошу смрт' у туђини која ће задесити одсељене. Миграције доводе до дисконтинуитета групе њима захваћене на одређеном простору и следствено томе отежавају очување њеног идентитета. О континуитету неке заједнице најбоље сведочи њено гробље, а запамћена прошлост чији су део мртви врло је ефикасно средство за учвршћивање припадности датој групи.⁷ У том смислу, глагол *угинути* у датом контексту вероватно не упућује само на 'лошу смрт' умрлих у туђини већ сигнализира и угроженост опстанка читаве заједнице која је мигрирала. Избор глагола из лексичке породице *гинути* био је врло погодан да изрази тај двоструки смисао зато што је њихово опште значење 'пропадати, нестајати', које се може спецификовати на различите начине.

► смрт деце

- *изгинути* pf. 'пропасти, упропастити се; умрети': Свака мати дјецу љуби тер неће да изгину И. Ђорђић (RJA IV/1892, 170)
- *угинути* pf. 'скапати, умрети': Из куће ми само дете остало... Заложите да га огрејем, угинуће ми Д. Ћосић (РМС 6/1976, 408)⁸

Употреба глагола из породице *гинути* у овом контексту мотивисана је тиме што је смрт деце прерана, неправовремена. Како објашњава О. А. Седакова, у словенској традиционалној култури се веровало да 'нечисти покојници' нису проживели свој век и да је њихово посмртно лутање омеђено правим роком њихове смрти, те су, према томе, најопаснија умрла деца, у каснијој модификацији — некрштена деца (Седакова 1990, 55). Сматрало се да се деца, нарочито пре иницијације односно крштења, налазе између овог и оног света, да су подложна утицају нечисте силе, и да се умрло (некрштено) дете — уморено прекидом трудноће или одмах по рођењу, или умрло услед смрти труднице — претвара у демона (Зечевић 1982, 19; СМ 2001, 150 s.v. *дете*; 343 s.v. *мавке*, 371-372 s.v. *нави*, 376-378 s.v. *некрштенац*; Полонијо и Шешо 2002; Раденкович 2003). Ван словенског света, за сличан однос према смрти породиље и њеног детета

⁷ О гробљу као интегративном елементу неке групе в. Arijes 1989, 153-166. О мнемоничким својствима гробова и повезаности сећања на мртве и истицања припадности одређеним вредностима и групама в. такође Kuljić 2013, 68-70. О гробљу као националном пантеону и сахранама и преносима тела великана нације као својеврсном фунералном спектаклу у служби националне хомогенизације код Срба у 19. веку в. Борозан 2006, 968-973. О случајевима сахрањивања у завичају или накнадног преношења костију црногорских колониста у Бачкој в. Петровић 1987, 181, 184. О односу савремене емиграције према питањима места и начина сахране в. Павићевић 2011, 131-150.

⁸ Пример се понавља јер се глаголом *угинути* у датом примеру реферише на двоструку 'лошу смрт': смрт детета и смрт услед смрзавања.

наводимо пример народа Калиаи (Папуа Нова Гвинеја) који верује да су духови мајке и детета који су умрли на порођају нарочито опасни за сопствене рођаке све док не пронађу врача одговорног за њихову смрт као и особу која га је унајмила и не добију надокнаду од њих или их не убију (Counts and Counts 2004, 892).

И овде постоје одступања од уобичајених погребних обичаја, а о начину сахрањивања некрштене деце биће више речи у следећем одељку. Код поменутог народа Калиаи, на пример, у случају смрти деце изостаје формална церемонија оплакивања (Counts and Counts 2004, 890-891).

► побачај

○ *погинуће* п. 'пропаст, смрт': Је ли његова помоћ... узроковала измет и погинутје заметка? А. Кадчић (RJA X/1931, 380)

Концептуализација побачаја као лоше смрти код овог католичког писца има свој пандан у схватању православних Словена да су контрацепција, абортус⁹ и чедоморство преступи сличне тежине, те су понекад називани *душегубље*¹⁰ (Levin 1989, 175-176).¹¹ Истовремено је у народној култури постојало веровање у демонска бића настала од деце која су побачена (в. Полонијо и Шешо 2002, 117).¹²

► неиспуњење религијских прописа

○ *погинути* рф. 'умрети': Колико небожац погине през исповиди? Коризмењак 1508, Да кога изненада смрт не притисне и без њега [тј. без крштења] не погине А. Канижлић (RJA X/1931, 380)

Овде заправо није реч о неком конкретном узроку смрти (они могу бити различити), већ о смрти која је добила негативан предзнак због непоштовања хришћанских норми које регулишу тај обред прелаза. Хришћанство доноси промену у концептуализацији 'добре смрти': то није нужно природна смрт, већ она за коју се човек добро припремио, што повлачи за

⁹ И побачај који није намерно изазван сматран је грехом који се морао испуити.

¹⁰ Уп. с инверзним распоредом творбених основа с.-х. дијал. *губодушница* f. 'губодушна женска особа': Мегерем тај губодушница га јопет окнала [тј. побацила], те је толико болна Призрен (Чемерикић).

¹¹ О поимању абортуса као једног од три највећа греха у руској традиционалној култури в. Вендина 2008, 8. О веровању да, путујући на други свет, жене које су побацивале иду са змијама обешеним о груди в. Зечевић 1982, 27.

¹² Трудноћа и порођај спадају у обреде прелаза и стога је смрт трудница и деце у пренаталној фази, на самом порођају или непосредно после њега у многим културама сматрана изразито 'лошом'. 'Лоша смрт' је, како смо видели, често сигнализирана, на обредној равни, атипичним начином сахране.

собом изразито негативну маркираност нагле смрти (Burzynska i Kamieni-
ecki 1998, 85; Черная 2008, 216-217, 222). Ако се узме у обзир да је овде
избор глагола *погинути* мотивисан тиме што су посреди смрти које, према
хришћанском учењу о спасењу, не воде у вечни живот, употреба глагола
из лексичке породице *гинути* у оваквом контексту поткрепљује тезу А.
Ломе у вези са изворним значењем прасловенске именице **sъmьrtь* (>
смрт) да је 'добра смрт' заправо она која обезбеђује онострано блажен-
ство. Овај пример такође сведочи о томе да одређене концептуализације
одржавају континуитет упркос значајним променама културних образаца.

Поводом другог примера који се тиче смрти без крштења треба имати
у виду да је двострука трагика смрти некрштене деце, из перспективе
хришћанске доктрине, у томе што она губе два живота: живот људски и
живот вечни, пошто се сматра да се човек рађа са смртним грехом кога
се ослобађа крштењем које је чин прочишћења и обред иницијације у
људску заједницу; према католичком канонском праву, забрањено је са-
храњивање некрштене деце на освештаном тлу, а судбина некрштених
душа је да обитавају у прелазном загробном свету, названом *limbus pie-
rorum*, и да им је ускраћен боравак у рају и крајња спознаја Бога (Поло-
нијо и Шешо 2002, 106-109). У средњовековној Русији црква је у случа-
јевима смрти некрштене деце прописивала одређене санкције за родите-
ље и свештенике: Аще ли, речеть, умреть дѣтя нехрыщено, небрежение-
мъ родителъ, или поповымъ, велми за душегубье поста ·g=· лѣта... 13. в.
(СРЯ XI-XVII 4/1977, 390 s.v. *душегубье*).

Такође је у народној култури постојало веровање да мора, демонско
биће које гуши људе у сну, настаје од душе особе која је умрла без испо-
вести, која је сахрањена кршењем правила погребног обреда (код Буга-
ра), а такође од душе некрштеног или непрописно крштеног детета (код
Бугара и Пољака) (СМ 2001, 364 s.v. *мора*). Постојала су и друга верова-
ња у демоне потекле од душа некрштене деце, о чему је већ било речи у
одељку о смрти деце.

Према народним обичајима, ко умре некрштен није сахрањиван на гро-
бљу (Смедеревска Јасеница) (Ђорђевић 1941, 161), некрштена и мртворо-
ђена деца сахрањивана су у дворишту, воћњаку или у башти (Бољевац,
Хомоље), у посебном делу гробља или у његовој близини и без крста
(Скопска котлина) (Ђорђевић 1941, 154-155; Ђорђевић 1990, 125).¹³ Сма-

¹³ О томе где су и како у словенском свету сахрањивана некрштена деца в. и
СД 2/1999, 86 s.v. *дети некрещеные*; Раденкович 2003, 204. За осврт на питање
савременог односа према раној смрти деце у вези са установљавањем Бејби врта
на београдском гробљу Лешће, намењеног похрањивању посмртних остатака
мртворођене и убрзо након рођења преминуле деце в. Павићевић 2011, 31-32,
напомена 38.

трало се великим грехом ако дете умре некрштено и веровало се да ће душе његових родитеља испаштати на другом свету (Зечевић 1982, 19). О таквом веровању у тимочној области говори М. Станојевић: "Слабо новорођенче треба одмах крстити, да не умре некрштено. Ако такво дете некрштено умре, отац ће му бити грешан на ономе свету" (Станојевић 1933, 61).

► божја казна

- *гинути* impf. 'нестајати, умирати услед неког узрока, а не природном смрћу (о човеку)': Баци Господ на њих камење велико из неба, те гињаху Ђ. Даничић (RJA III/1887-1891, 134)
- *погинути* pf. 'умрети насилном смрти, заглавити, бити убијен, усмрћен': Погинут има свако створење... даждем огња небескога Ј. Кавањин (RJA X/1931, 381)

И у овој категорији модалитети умирања могу бити различити, а оно што повезује наведене примере јесте претпоставка да су посреди људска страдања концептуализована, у складу са хришћанским учењем, као последица божјег гнева и казне.

► убиство

- *изгинути* 'перирећ тѣзѣ изгинуше .в. трговца [као жртве плачке] 1399. Споменици србски (Даничић 1/1863, 398)
- *погине* pf.: Милан Инђин је одавно погинуо, али се ни сад не зна кој га убио Црна Река (Марковић 1986, 326 s.v. *Инђа*)
- *погибалац* m. 'онај који је погинуо': Тако је село плаћало крвнину, кад ко кога убије... Такав се погибалац није смео упокати, докле не дођу Турци, да га чине ћеш М. Ђ. Милићевић (RJA X/1931, 374)

На негативну обележеност убиства указује веровање у западној Србији да привиђења настају и од душа особа које су убијене из различитих побуда (Синани 2005, 315).

► извршење смртне казне

- *погибија* f. 'убиство, смрт, смакнуће, погуба (на стратишту) ': Дошавши на само место погибије Турци опет узму склањати Авакума, да се потурчи М. Ђ. Милићевић (RJA X/1931, 374)
- *погинуће* n. 'пропаст, смрт': Би обичај осудјењацим приведенијем на мјесто свога погинућа дат вина С. Роса (RJA X/1931, 380)

Што се тиче оних над којима је била извршена смртна казна, Т. Ђорђевић описује случајеве када су били додатно кажњавани тако што нису сахрањивани. Осуђеници на вешање, на набијање на колац и они стављани на точак понекад нису сахрањивани док се не распаду. Такве казне примењиване су за време турске власти и касније у ослобођеној Србији.

Несахрањивање злочинаца врло је тешко падало не само њиховој родбини већ и читавој околини, те је властима нуђен новац за откуп мртвог тела или су им упућиване молбе да допусте укуп. Једном приликом кнез Милош је услишио једну такву молбу, али под условом да се погреб обави без икакве пратње и свештеника (Ђорђевић 1940, 71-72). С. Зечевић напомиње да је и у класично доба закон кажњавао велике кривце ускраћивањем погребља, што се сматрало веома тешком казном, јер су тако душе излагане великом мучењу (Зечевић 1982, 13).

► самоубиство

○ *погинути* рф. 'умрети насилном смрти, заглавити': Или волиш са мном погинути [тј. утопити се у Морави]...? НП Вук (RJA X/1931, 381)

○ *згинути* рф. 'погинути, пропасти, нестати (о човеку, људима)': За моћи згинути сред морске дубине, тиште се низ љути од једне висине Д. Рањина (RJA XXII/1975, 802)¹⁴

○ *погибалац* м. 'онај који је погинуо': Ако се погибалац [тј. онај који се обесио] сахрани у сеоско гробље М. Ђ. Милићевић (RJA X/1931, 374)

На основу самог начина умирања поједини примери могли би се сврстати и у неку од претходних група (нпр. утапање), но оно што ове потврде повезује у исту категорију јесте то што субјекат намерно и свесно изазива сопствену смрт. Овај вид смрти је изразито негативно обележен у различитим културама (уп. Van der Geest 2004, 904-905), укључујући ту и словенску, услед чега се у случајевима смрти самоубица и утопљеника не примењује уобичајени погребни обред (СМ 2001, 385-386 s.v. *нечисти покојници*; СД 4/2009, 88-90 s.v. *погребальный обряд*, 122-123 s.v. *покойник "заложный"*, 540 s.v. *самоубийца*).¹⁵ Тако су, према подацима Т. Ђорђевића, у Смедеревској Јасеници самоубице сахрањиване ван гробља, у Васојевићима издвојено поред гробља, у Скопској котлини такође ван гробља и без опела, у Србији су негде укопавани поред пута (Ђорђевић 1941, 155, 161). Као што је поменуто, у случају самоубиства изостаје црквено опело (Павићевић 2011, 221, 227). Иако је црква забрањивала опело самоубицама (сем уколико нису били душевно оболели), држава је у 19. веку омогућила

¹⁴ Шири контекст потврђује да је у питању покушај самоубиства: "Videći Ezako, gdi bieše sred luga, | Eperiju kako zmija peči iz kruga, | Za moći zginuti sred morske dubine, | Tište se niz ljuti od jedne visine, | Gdi njegov na poraz bozi se smiliše; | Ter njega u taj čas norcome stvoriše. | Tim nori svud na svit taj norac dan i noć, | Jeda bi utopit njemu se kako moć" (Ranjina 1850, 17).

¹⁵ Треба напоменути да овакав однос према самоубиству ипак није универзалан и да оваква смрт може бити различито вредносно обележена у зависности од различитих фактора као што су култура, религија и филозофија (в. Van Hooff 2004, 982-983).

законским регулативама да се сахрањују на општим гробљима, али и да буду сецирани у научне сврхе (Борозан 2006, 903-904, 943).

Поред тога, у западној Србији се верује да привиђења потичу, између осталог, и од душа самоубица (Синани 2005, 315).

► масовни сукоби, бојеви, ратови

○ *гѣнути* impf. 'нестајати, умирати услед неког узрока, а не природном смрћу (о човеку)': Доста било боја по крајини, доста нама гинуше јунака НП Вук, Ко у бој не иде тај не гине НПосл Вук (РЈА III/1887-1891, 134)

○ *ђине* impf. 'губити живот неприродном смрћу, гинути': Ђине народ без потребу, по ратови Тимок (Динић 2008, 168)

○ *изгѣнути* 'перирѣ кеке се подави него що изгѣне ѿтъ сакаѣ Љетописи српски (Даничић 1/1863, 398)

○ *изгинути* pf. 'погинути редом, један по један': Туку већ три године, мислиш: све живо изгине — а нас све више Ч. Миндеровић (РСА 7/1971, 386)

○ *изгинем* pf.: Петина браћа и сви изгинули у рат Лесковац (Митровић 1984, 235 s.v. *петина*)

○ *погѣнути* pf. 'погинути': Њен муж је погинуо у рату Вршац (РСГВ 6/2006, 203)

○ *згѣнути* pf. 'погинути, пропасти, нестати (о човеку, људима, војсци)': Згину војске петдесет хиљаде Ерлангенски рукопис (РЈА XXII/1975, 802)

У питању је једна од прототипичних ситуација за које се данас везује употреба лексема из породице *гинути*, што потврђују бројни примери подједнако из стандардног језика и из дијалеката.

Ова врста смрти подложна је опречном вредновању. С једне стране, смрт на бојном пољу је, на пример, код старих Индоевропљана и неких народа у Северној Америци сматрана најбољом пропусницом за онострано блаженство (Лома 2004, 60). С друге стране, употреба лексема из породице глагола *гинути* упућује на закључак да је посреди врста смрти која је негативно обележена. Анализирајући концепт 'лоше смрти' у словенској традиционалној култури на материјалу клетви Л. Н. Виноградова закључује да су у оквиру словенског света постојале разлике у односу према смрти у боју. Док се у белоруским и пољским текстовима често срећу жеље да онај коме је клетва упућена погине у боју од првог метка, дотле таква формула није уобичајена на словенском југу, где се у јуначким дружинама великом чашћу сматрало умрети на бојном пољу, а највећом срамотом за мушкарца да погине 'од женске руке' (Виноградова 2008, 54), уп. српску клетву: Дабогда погинуо од женске руке! (Марко-

вић 1992, 25).¹⁶ О односу према смрти у боју у средини у којој се част и јунаштво високо ценило вредна сведочанства доноси Матавуљева приповетка "Покајан гријех". У приповеци се описује како се у Црној Гори уочи предстојећег рата, у коме ће многи погинути "за крст часни и слободу златну" (Матавуљ 1969, 36), војницима у цркви чита покајничка молитва и војници причешћују. Припадници једног братства у коме се непосредно пре тога родило ванбрачно дете, погођени срамотом и грехом, не узимају причешће, а на питање шта су то учинили, један од њих одговара: "Сви се војници измирише с богом, а ја и моји хоћемо да испогибамо као пси!" (Матавуљ 1969, 37). Ово би значило да је смрт у рату, као и свака друга нагла смрт, 'лоша' зато што не оставља човеку времена да се на одговарајући начин припреми за њу. Та опасност се отклања превентивним спровођењем ритуала (у хришћанској култури је то обред покајања и причешћа) који треба да осигура 'добру смрт', ако до ње дође. Иначе се мотив причешћа војске уочи битке јавља у епским песмама косовског циклуса и повезан је са опредељењем цара Лазара за царство небеско, уп. "Пропаст царства српскога" (Карацић II/1845, 45). Међутим, тај епски мотив може се, према А. Ломи, тумачити као хришћанска супституција обреда ратничке иницијације, "тј. посвећења ратника у загробно блаженство које им следује ако се буду борили и погинули у складу са својом дужношћу" (Лома 2002, 144). Штавише, и то што се оружана борба за веру сматра богоугодним чином представља христијанизовани одраз паганске идеологије ратничког сталежа и, премда није својствена изворном Христовом откровењу, таква идеја се доста рано формирала у старим хришћанским државама (Лома 2002, 137).

Ако се има у виду да су одговарајући погребни обреди важан елемент 'добре смрти', јасно је да се код овакве врсте смрти често јавља проблем адекватне сахране. Изгледа да су они који су умрли ван кућа неприродном смрћу раније покопавани тамо где су страдали, а да је једини изузетак чињен за погинуле на бојном пољу: тако су их Црногорци носили кући и сахрањивали код цркве, а и у последњим ратовима¹⁷ породице су настојале да пронађу тела изгинулих војника и да их сахране на месним гробљима (Ђорђевић 1941, 156), негде су им подизани поред путева камени крстови са записима, постављани су им споменици на гробљу или код цркве или им је бар урезивано име на споменику умрлог рођака (Ђорђевић 1941, 171-173).

¹⁶ Ови налази тичу се одређеног културног модела и засновани су на једној врсти извора, те их не треба уопштавати. Тако се потврде за позитиван идеолошки однос према смрти током боја у староруској култури могу наћи у: Черная 2008, 218.

¹⁷ Мисли се на период пре Другог светског рата, будући да је цитирани рад објављен 1941.

На извесну негативну обележеност ове врсте смрти указују веровања у западној Србији да привиђења могу бити и душе особа страдалих у ратним сукобима или жртава окупационе војске (Синани 2005, 315).

Различито вредновање насилне смрти уопште и смрти у боју може се објаснити тиме да за различите социјалне категорије важе донекле различити системи вредности и норме понашања. Тако се претпоставља да је постојала разлика у праиндоевропској представи о пријатном загробном животу за јунаке који су се жртвовали на бојном пољу и о суморној оностраној егзистенцији за жене и обичне људе, чија је дужност била да стварају потомство, због чега није било пожељно да умиру млади, и да је идеолошка улога дате разлике била да регулише понашање различитих слојева становништва и њихов систем вредности на овом свету (в. ЕИЕС 1997, 153 s.v. *death beliefs*). Херојска смрт на бојном пољу има велики политички потенцијал јер се може инструментализовати, тј. користити за јачање групне кохезије и као мотор рата будући да подстиче на освету (Кулијић 2013, 65-66, 68). Поред тога, насилна смрт у рату је добар пример за то како супротстављени политички интереси могу довести до драстично различитих евалуација одређених врста смрти: оно што је херојска смрт и мучеништво у очима једних, то је кукавичлук и убиство, или самоубиство, по мишљењу других (Seale and Van der Geest 2004, 885).

На промене и с тим повезана колебања у употреби глагола *гиннути* и његових деривата током времена посредно указује потреба да се у једном чланку из 30-их година 20. в., који се бави језичком нормом, прецизно одреди референцијални опсег глагола *погиннути*:

"*Погиннути* значи умрети насилном смрћу, на пр. од пушке, ножа, топа, коца, па и од пада, али не и од ране (умро од ране); од вешања, давлeња, топлeња каже се *обешен* (*обесио се*) итд." (Стојановић 1935, 90).

На померања у значењском тежишту овог глагола, која се уочавају када се поближе размотри језичка грађа у дијахронијској перспективи, указује експлицитно М. Ивић напомињући да је фокусирање на насилну смрт већ у Вуково време увелико било преовладало, док старије потврде сведоче и о другачијој употреби, а један од примера којим илуструје ово тврђење је горенаведени Канижлићев цитат о смрти без крштења (Ivić 2002, 135-136).

Чини се да данашњи узус употребе глагола *(по)гиннути* у стандардном језику налаже да се он користи када се говори о наглој, нежељеној смрти изазваној неким спољним узроком, а као прототипичне издвајају се ситуације страдања у физичком обрачуну или оружаном сукобу, у саобраћај-

ној несрећи¹⁸ и у природним катастрофама, о чему сведоче вести у медијима:

"Dvoje ljudi je poginulo, a petoro povređeno u pucnjavi ispred jednog restorana u gradu Salinasu u Kaliforniji, saopštila je danas tamošnja policija" (http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2013&mm=08&dd=05&nav_category=78&nav_id=739637).

"U napadu na vojni punkt jugoistočno od Tripolija poginulo je 15 i ranjeno pet vojnika, javila je libijska državna novinska agencija" (http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2013&mm=10&dd=05&nav_category=78&nav_id=761728).

"U selu Zagrađe u podnožju Rudnika, na Ibarskoj magistrali danas se dogodila teška saobraćajna nesreća u kojoj su tri osobe poginule" (http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2013&mm=09&dd=15&nav_category=16&nav_id=753807).

"U snažnom zemljotresu jačine 7,7 stepeni Rihtera, koji je pogodio udaljenu pakistansku jugozapadnu provinciju Balučistan, poginulo je najmanje 328 ljudi" (http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2013&mm=09&dd=25&nav_category=78&nav_id=757619).

Издвојени кључни елементи — спољни узрок, наглост, нежељеност — упућују на закључак да је пресудни чинилац у перцепцији 'лоше смрти' данас недостатак било какве контроле. Укратко, "[š]to је slabije kontrolisana, to је smrt lošija" (Kuljić 2013, 61). Супротно томе, један од конститутивних елемената концепта 'добре смрти', присутан у различитим културама, јесте "having at least some control over events" (Seale and Van der Geest 2004, 885).

Може се закључити да се вербални код 'лоше смрти' подудара у великој мери са акционим кодом, оличеним у обреду сахране која је по правилу нерегуларна, као и са кодом веровања у демонска бића потекла од 'нечистих покојника' (в. Зеленин 1995). У ту категорију умрлих

"[п]о општесловенским народним представама, [...] спадају 'они који нису умрли својом смрћу', тј. они који су умрли неприродно, насилно, превремено (самоубице, људи убијени у тучи и боју; погинули несрећним случајем; отровани и грешници; мртворођена и некрштена деца; млади људи који нису успели да склопе брак пре смрти; или они који су сахрањени кршењем прописаних ритуала и норми понашања" (СМ 2001, 385 s.v. *нечисти покојници*).

Они постају осветољубива демонска бића и имају способност управљања метеоролошким појавама: олујом, кишом, сушом; веровало се да њихова сахрана у границама освештаног гробља изазива елементарне не-

¹⁸ На реферисање разматраним глаголима на смрт изазвану саобраћајним удесом у савременом језику, што представља семантичку иновацију изазвану цивилизацијским развојем, указала је и Ivić 2002, 136.

погоде или сушу; на Руском Северу су, затрпани гранама, остајали на површини тла; у случају непогода и епидемија били су откопавани и бацани на далека места; ако су морали бити сахрањени по хришћанском обреду, предузимане су превентивне мере да би се поништио њихов опасни утицај (СМ 2001, 385-386 s.v. *нечисти покојници*; Антропов 2004). Описана синонимија симбола сва три кода сведочи о томе да се концепт 'лоше смрти' манифестује у различитим, али структурно изоморфним семиотичким системима традиционалне културе (уп. Толстој 1995, 41-42).

Што се тиче удела хришћанског модела у концептуализацији 'лоше смрти' у традиционалној култури, треба подсетити на то да је хришћанска компонента у старијим изворима имала примат и контролу над писаним дискурсом у односу на друге елементе традиционалног културног модела који су били првенствено паганске провенијенције. Једноставније речено, у језичкој грађи из ранијих епоха велики удео имају дела верског или поучног карактера, настала у црквеном кругу. Стога је неопходно приликом језичке и концептуалне анализе узети у обзир ту неравнотежу.

Иначе се може приметити да је у концептуализацији 'лоше смрти' дошло до наслојавања различитих културних образаца, при чему се хришћански и пагански елементи често стапају, што се, на пример, читује у негативном маркирању самоубиства и смрти деце пре иницијације односно крштења.¹⁹

Промене повезане са секуларизацијом и идеологијом индивидуализма учиниле су да неки до скоро кроскултурно стабилни облици 'лоше смрти' постану подложни опречним интерпретацијама и вредновањима, међу којима запажено место има опција права на избор у својим различитим применама, на пример, у вези са самоубиством²⁰ и абортусом. У складу с тим као један од кључних елемената савременог концепта 'лоше смрти' намеће се недостатак индивидуалне контроле и избора, што потврђују, између осталог, и језички подаци.²¹

¹⁹ О коегзистенцији различитих културних образаца и спајању хришћанских и паганских елемената у традиционалној словенској култури в. Толстој 1995, 12, 26. О односу претхришћанских и хришћанских елемената у табуима везаним за смрт в. и Bandić 1980, 159–160.

²⁰ Детаљније о праву на смрт у оквиру чега се разматрају самоубиство и еутаназија в. Тома 1989, 47–71.

²¹ Савремена антрополошка истраживања у Србији показују да многи урбани информатори, истина, преферирају изненадну и брзу смрт (по могућству у старијој доби), вероватно због самотног и институционализованог умирања у болници, али да би, с друге стране, таква смрт ближњих била за њих шокантна и парализујућа, док део интервјуисаних сматра да би било добро да постоји нека врста припреме за одлазак, како би завршили ствари које сматрају битним. Идеја о смрти у болници изазива страх не само због осећања самоће већ и због изостајања сваке

Промене у концептуализацији 'добре' па самим тим и 'лоше смрти'²², које су утицале на семантичка померања у лексичкој породици глагола *гинути*, постају јасније у светлу следеће социолошкоисторијске класификације образаца умирања који су у различитим епохама важили за друштвено прихватљиве. Класификацију је начинио социолог Т. Волтер, а преносе је Х. Кноблаух и Т. Куљић:

"kod tradicionalne smrti [je] autoritet tradicija, figura autoriteta je sveštenik, dominantni diskurs je teologija, a način svladavanja smrti je molitva. Ovde se seli duša, telesni kontekst je život sa mrtvim, a društveni kontekst je zajednica. Kod moderne smrti autoritet je profesionalna ekspertiza, figura autoriteta je lekar, dominantni diskurs je medicina, svladavanje smrti je ćutanje, seli se telo, telesni kontekst je kontrolisana smrt, a društveni kontekst je bolnica. Kod postmoderne smrti autoritet je lični izbor, figura autoriteta je sam pojedinac, dominantni diskurs je psihologija, oblik svladavanja smrti je ispoljavanje osećanja, seli se ličnost, telesni kontekst je život sa umirućim, a socijalni kontekst je porodica" (Kuljić 2013, 63, уп. и Kno-blauch 2011, 34).²³

Наведени примери показују да је у домену људске смрти референтни оквир разматраних лексема из породице глагола *гинути* изразито широк, али и да је — у оквиру аксиолошке константе, а то је негативна маркираност — подложен променама и варијацијама. Наиме, неке референције које су биле уобичајене у ранијим временима данас више нису, различити узуси употребе важе у стандардном језику и у дијалектима. Важно је, међутим, нагласити да је приликом тумачења тих различитих употреба и њиховог варирања у опсегу и фреквенцији неопходно сагледавати их у контексту одређених културних модела у којима су те употребе остварене.

могућности припреме за умирање и одсуства ритуала којим би самртник, а онда и покојник, били испраћени из света живих (Павићевић 2011, 19–21). О томе да се присуство других људи поред самртника поново успоставља као важан елеменат 'добре смрти' в. Тома 1989, 32–35. О преферирању изненадне смрти и о изолацији самртника у савременом друштву в. и Kuljić 2013, 62–63, 65, 66–67. Треба нагласити да је реч о ненасилној брзој и изненадној смрти. Више о томе како 'лака смрт' замењује доскорашњи идеал 'добре смрти' в. Тома 1989, 22.

²² За еволуцију представе о 'доброј' / 'својој' и 'лошој' / 'не-својој' смрти, што се аргументује разматрањем промена у доживљају смрти од грома, смрти деце, самоубиства итд. в. Седакова 2004, 46–50.

²³ За анализу феномена модерног става према смрти која је потиснута и табуизирана в. Arijes 1989, 67–79, 174–203. О томе да трећи модел умирања треба повезати с постмодерним или неолибералним обликом управљања у западном свету у коме се инсистира на ангажовању "self-activating capacities of individuals", тј. где "subjects are now 'obliged to be free'" в. Arnason and Baldur Hafsteinsson 2003, 59.

Литература

- Антропов, Николай. 2004. Суицидальное поле в этнолингвистическом пространстве традиционных метеорологических представлений белорусов. *Кодови словенских култура* 9: 189-207.
- Arijes, Filip. 1989. *Eseji o istoriji smrti na Zapadu od srednjeg veka do naših dana*. Beograd: Rad.
- Árnason, Arnar and Sigurjón Baldur Hafsteinsson. 2003. The revival of death: expression, expertise and governmentality. *British Journal of Sociology* 54 (1): 43-62.
- Bandić, Dušan. 1980. *Tabu u tradicionalnoj kulturi Srba*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- Борозан, Игор. 2006. "Култура смрти у српској грађанској култури 19. и првим деценијама 20. века". У *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку. Од краја осамнаестог века до почетка Првог светског рата*, ур. Ана Столић и Ненад Макуљевић, 889-983. Београд: Clío.
- Burzyńska, Anna B. i Jan Kamieniecki. 1998. Wpływ przeszłości na językowy obraz śmierci ludzi i zwierząt w polszczyźnie". *Etnolingwistyka* 9/10: 81-92.
- Van der Geest, Sjaak. 2004. Dying peacefully: considering good death and bad death in Kwahu-Tafo, Ghana. *Social Science & Medicine* 58 (5): 899-911.
- Van Hooff, Anton J. L. 2004. Ancient euthanasia: 'good death' and the doctor in the Graeco-Roman world. *Social Science & Medicine* 58 (5): 975-985.
- Вендина, Татьяна Ивановна. 2008. "Базовые категории русской традиционной культуры (жизнь и смерть)". В *Категории жизни и смерти в славянской культуре*, отв. ред. М. В. Лескинен и Л. А. Софронова, 6-24. Москва: Институт славяноведения РАН.
- Виноградова, Людмила Николаевна. 2008. "Смерть хорошая и плохая в системе ценностей традиционной культуры". В *Категории жизни и смерти в славянской культуре*, отв. ред. М. В. Лескинен, Л. А. Софронова, 48-56. Москва: Институт славяноведения РАН.
- Вучковић, Марија. 2013а. "Теорија сликовних шема и семантички развој прасловенског гнезда *gъb-". У *Језици и културе у времену и простору I*, ур. Снежана Гудурић, 95-106. Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет.
- Вучковић, Марија. 2013б. "Концептуализација 'лоше смрти' и прасловенски глагол *gybn□ti". У *Šesti međunarodni interdisciplinarni simpozijum Susret kultura*, Zbornik radova, Knjiga 1, ур. Ivana Živančević Sekeruš, 417-426. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet Novi Sad.
- Грковић-Мејџор, Јасмина. 2007. *Списи из историјске лингвистике*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Даничић, Ђуро. 1863-1864. *Рјечник из књижевних старина српских I-III*. Београд: државна штампарија, репринт Београд 1975.
- Динић, Јакша. 2008. *Тимочки дијалекатски речник*. Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Ђорђевић, Тихомир Р. 1937. Неколики самртни обичаји у Јужних Словена. *Годишњица Николе Чупића* 46: 75-103.

- Ђорђевић, Тихомир Р. 1940. Неколики самртни обичаји у Јужних Словена. *Годишњица Николе Чутућа* 49: 70-84.
- Ђорђевић, Тихомир Р. 1941. Неколики самртни обичаји у Јужних Словена. *Годишњица Николе Чутућа* 50: 144-176.
- Ђорђевић, Тихомир Р. 1990. *Деца у веровањима и обичајима нашега народа*. Београд: Идеа – Ниш: Просвета.
- EIEC — Mallory, James P. and Douglas Q. Adams (ed.) 1997. *Encyclopedia of Indo-European Culture*. London – Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers.
- Зеленин, Дмитрий Константинович. 1995. *Избранные труды. Очерки русской мифологии: Умершие неестественною смертью и русалки*. Москва: Индрик.
- Зечевић, Слободан. 1982. *Култ мртвих код Срба*. Београд: Вук Караџић, Етнографски музеј.
- Ivić, Milka. 2002. *Red reči*. Beograd: Biblioteka XX vek, Čigoja štampa, Knjižara Krug.
- Караџић, Вук Стефановић. 1845. *Srpske narodne pjesme* II. Беч: штампарија Јерменскога манастира.
- Knoblauch, Hubert. 2011. "Der populäre Tod? Obduktion, Postmoderne und die Verdrängung des Todes". In *Who wants to live forever? – Postmoderne Formen des Weiterwirkens nach dem Tod*, Hg. Dominik Groß, Brigitte Tag, Christoph Schweikardt, 27–53. Frankfurt am Main: Campus.
- Krzeszowski, Tomasz P. 1993. The axiological parameter in preconceptual image schemata. In *Conceptualizations and Mental Processing in Language*, eds. Richard A. Geiger and Brygida Rudzka-Ostyn, 307–329. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.
- Kuljić, Todor. 2013. Dobra smrt – o evoluciji društvenoprihvatljivog načina umiranja. *Етноантрополошки проблеми* 8 (1): 61-73.
- Levin, Eve. 1989. *Sex and Society in the World of the Orthodox Slavs, 900-1700*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Лома, Александар. 2002. *Пракосово. Словенски и индоевропски корени српске епике*. Београд: Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт.
- Лома, Александар. 2004. Димом у небо. Обред спаљивања мртвих у старим и традиционалним културама. Његово осмишљање у есхатолошким представама индоевропских народа, са посебним освртом на паганске Словене. *Кодови словенских култура* 9: 7-64.
- Марковић, Миодраг. 1986. Речник народног говора у Црној Реци. *Српски дијалектолошки зборник* 32: 245-500.
- Марковић, Радул. 1992. Српске народне клетве. *Расковник* 67-68: 23-31.
- Матавуљ, Симо. 1969. *Приповетке. О књижевности*. Нови Сад: Матица српска – Београд: Српска књижевна задруга.
- Милићевић, Милан Ђ. 1886. *Омер Челебија, приповијетка из живота српскога народа*. Београд: Напредна странка.
- Митровић, Брана. 1984. *Речник лесковачког говора*. Лесковац.
- Његош – Стевановић, Михаило (ур.) 1983. *Речник језика Петра II Петровића Његоша* 1-2. Београд: САНУ, Вук Караџић, Народна књига, Просвета, Српска књижевна задруга – Титоград: ЦАНУ – Цетиње: Обод.

- Павићевић, Александра. 2011. *Време (без) смрти. Представе о смрти у Србији 19-21. века*. Београд: Етнографски институт САНУ, Посебна издања 73.
- Петровић, Едит. 1987. Посмртни обичаји код атеиста на примеру црногорских колоништа у Бачкој. *Етнолошке свеске* 8: 179-186.
- Полонијо, Ивана и Лука Шешо. 2002. "Дијете пред рајским вратима". Народна вјеровања Јужних Славена у наднаравну манифестацију душа мртве дјеце. *Кодови словенских култура* 7: 102-130.
- Раденковић, Любинко. 2003. Названия демонов, ведущие происхождение от детей, умерших до крещения у славян. *Balkanica* 34: 203-221.
- Радонић, Софија. 1985. Приступ смрти. *Етнолошке свеске* 6: 73-79.
- Ranjina, Dinko. 1850. *Dinka Ranjine, vlastelina dubrovačkoga Pjesni razlike pisane 1550-1563*, Zagreb: Tiskom narodne tiskarnice Ljudevita Gaja.
- RJA – *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I-XXIII. 1880-1976. Zagreb: JAZU.
- РМС – *Речник српскохрватског књижевног језика* I-III. 1967-1969. Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска. IV-VI. 1971-1976. Нови Сад: Матица српска.
- РСА – *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* 1-. 1959-. Београд: САНУ, Институт за српски језик САНУ.
- РСГВ – Петровић, Драгољуб (ред.) 2000-2010. *Речник српских говора Војводине* 1-10. Нови Сад: Матица српска – Тиски цвет.
- СД – *Славянские древности: этнолингвистический словарь в пяти томах*. 1995-2012. Москва: Международные отношения.
- Seale, Clive. 2004. Media constructions of dying alone: a form of 'bad death'. *Social Science & Medicine* 58 (5): 967-974.
- Seale, Clive and Sjaak Van der Geest. 2004. Good and bad death: Introduction. *Social Science & Medicine* 58 (5): 883-885.
- Седакова, Ольга Александровна. 1990. "Тема 'доли' в погребальном обряде (восточно- и южнославянский материал)". В *Исследования в области балтославянской духовной культуры. Погребальный обряд*, ред. Вяч. Вс. Иванов и Л. Г. Невская, 54-63. Москва: Наука.
- Седакова, Ольга Александровна. 2004. *Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян*. Москва: Индрик.
- Синани, Данијел. 2005. Привиђења у западној Србији. *Гласник Етнографског института САНУ* 53: 307-318.
- СМ – Толстој, Светлана М. и Љубинко Раденковић (ред.) 2001. *Словенска митологија. Енциклопедијски речник*. Београд: Zepter book world.
- SP – Sławski, Franciszek (red.) 1974-. *Słownik prasłowiański* 1-. Wrocław etc.: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich.
- Spronk, Klaas. 2004. Good death and bad death in ancient Israel according to biblical lore. *Social Science & Medicine* 58 (5): 987-995.
- СРЯ XI-XVII – *Словарь русского языка XI-XVII вв.* 1-. 1975-. Москва: Наука.
- Станојевић, Маринко. 1933. Из народног живота на Тимоку. Вјеровања и празновјерице. *Гласник Етнографског музеја у Београду* 8: 59-71.
- Стојановић, Љубомир. 1935. О Маретићеву "Језичном савјетнику". *Наш језик* 4 (3): 90-92.

- Толстая, Светлана М. 2009. 'Кормить' и 'хоронить' (к семантической реконструкции славянской погребальной лексики). *Studia etymologica Brunensia* 6: 341-355.
- Толстој, Никита Иљич. 1995. *Језик словенске културе*. Ниш: Просвета.
- Тома, Luj-Vansan. 1989. *Smrt danas*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Cienki, Alan. 1998a. STRAIGHT: An image schema and its metaphorical extensions. *Cognitive Linguistics*. 9 (2): 107-149.
- Cienki, Alan. 1998b. Slavic Roots for 'Straight' and 'Bent': Experiential Gestalts, Conceptual Metaphors, and Cultural Models as Factors in Semantic Change. In *American Contributions to the Twelfth International Congress of Slavists: Literature, Linguistics, Poetics*, eds. Robert A. Maguire and Alan Timberlake, 298-313. Columbus: Slavica.
- Counts, Dorothy Ayers and David Counts. 2004. The good, the bad, and the unresolved death in Kaliai. *Social Science & Medicine* 58 (5): 887-897.
- Чемерикић, Димитрије. *Збирка речи из Призрена*. Грађа РСА.
- Черная, Л. А. 2008. "Порог" и "час" смертный в древнерусской культуре. В *Категории жизни и смерти в славянской культуре*, отв. ред. М. В. Лескинен и Л. А. Софронова, 212-223. Москва: Институт славяноведения РАН.
- ЭССЯ – Трубацев, Олег Николаевич (ред.) 1974-. *Этимологический словарь славянских языков* 1-. Москва: Наука.

Marija Vučković

Institute for the Serbian Language SASA

Concept of 'bad death'

Following previous research on the linguistic concept of a 'bad death' which lexical expression is the word family of the verb *ginuti*, I focus my attention in this paper on the relationship between language conceptualization of a 'bad death' and the representation of a 'bad death' in traditional and contemporary culture. Diachronically based language corpus makes possible to trace the changes of referential frame and use of verb *ginuti* and its derivatives. In the traditional culture a 'bad death' is marked in action code by irregular way of burial and beliefs in demons stemming from the 'impure dead'. In the paper I explore the degree of synonymy of the symbols of all three codes: verbal code, action code and code of beliefs. In the contemporary culture the lack of individual control and choice is considered to be the key element of the concept of a 'bad death'. This change of conceptual content manifests itself in the use of its lexical expressions.

Key words: concept of a 'bad death', verb *ginuti*, irregular way of burial, demons stemming from the 'impure dead', traditional culture, contemporary culture

Concept de 'mauvaise mort'

Suite à des recherches antérieures sur le concept linguistique de 'mauvaise mort' dont l'expression lexicale est le mot famille du verbe *ginuti*, je concentre mon attention dans cet article sur la relation entre la conceptualisation de la langue de "mauvaise mort» et la représentation de 'mauvaise mort' dans la culture traditionnelle et contemporaine. Le corpus de langage diachronique permet de retracer les changements du cadre référentiel et aussi l'utilisation du verbe *ginuti* et de ses dérivés. Dans la culture traditionnelle le concept de 'mauvaise mort' est marqué dans le code d'action par voie irrégulière de sépulture et des croyances aux démons issus de la 'mort impure'. Dans l'article, j'explore le degré de synonymie des symboles de ces trois codes: code verbal, code d'action et code des croyances. Dans la culture contemporaine l'absence du contrôle individuel et du choix est considéré comme l'élément clé du concept d'une 'mauvaise mort'. Ce changement de contenu conceptuel se manifeste dans l'utilisation de ses expressions lexicales.

Mots clés: concept de 'mauvaise mort', verbe *ginuti*, voie irrégulière de sépulture, démons issus de la 'mort impure', culture traditionnelle, culture contemporaine

Primljeno / Received: 10. 12. 2013.

Prihvaćeno / Accepted: 5. 05. 2014.